
**XIX АСР ОХИРЛАРИ – XX АСР БОШЛАРИДА БУХОРО
АМИРЛИГИ ҒУЗОР БЕКЛИГИДАГИ АҲОЛИ МАСКАНЛАРИ**

Эргашев У. Қ.

Иқтисодиёт ва педагогика университети

Нодавлат таълим муассасаси мустақил изланувчиси

Аннотация

XIX аср охирлари – XX аср бошларида Бухоро амирлиги Ғузор беклигидаги аҳолининг яшаш манзиллари амлокликлар бўйича таҳлил қилиниб, аҳолининг уруғлари тўғрисида мулоҳазалар келтирилган. Мақолада шу масалалар бўйича айрим истикболли маълумотлар муҳокама қилинган.

Таянч сўзлар: Беклик, “амлок” (мулк, мулклик, амлоклик), амлоқдорлар, қовчин, қўнғирот, сарой, баташ, хардури, улус, қайчили, қўш-тамғали.

**ПОСЕЛЕНИЯ В ГУЗАРСКОМ БЕКСТВЕ БУХАРСКОГО
ЭМИРАТА В КОНЦЕ XIX- НАЧАЛЕ XX ВЕКА**

Эргашев У.К.

Самостоятельный исследователь

негосударственного образовательного учреждения экономико-
педагогического университета

Аннотация

В конце XIX- начале XX века были проанализированы населённые пункты Гузарского бекства Бухарского эмирата по амлокам и даны свои мнения о происхождении населения. В статье обсуждаются некоторые перспективные информации по этим вопросам.

Ключевые слова: Бекства, “амлок”(собственность), амлокства, қовчин, қўнғирот, сарай, баташ, хардури, улус, қайчили, қўш-тамғали.

**RESIDENTIAL AREAS OF BUKHARA EMIRATES GUZOR
PRINCIPALITY AT THE END OF XIX CENTURY AND AT THE
BEGINNING OF XX CENTURY**

Ergashev U.K.

Independent researcher of the University of
Economies and Pedagogy non-governmental educational establishment

Annotation:

At the end of XIX century and at the beginning of XX century residential areas of Bukhara emirates Guzor principality were analyzed according to the amloks and given considerations about offsprings of population. In the article perspective informations are discussed based on these issues.

Keywords: Principality, “ amlok” , kovcnin, kungirod, saroy, batosh, harduri, ulus, kaychili, kush-tamgali.

XIX asr oxirlari – XX asr boshlarida Guzor bekligi eki viloyati alohida ma'muriy-hududi birlik sifatida Buxoro amirligi tarkibida bo'lib, Qashqadaryo viloyatining janubi-g'arbiy qismlaridagi hududlarni o'z ichiga olgan. Bu davrda, xususan, XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asrning boshlarida Qashqadaryo viloyati Qarshi, Chirokchi, Xuzor (Guzor), Yakkabog', Shahrisabz, Kitob kabi “beklik” eki “viloyat” deb atalgan ma'muriy-hududiy birliklardan iborat bo'lgan. Ushbu birliklar amirlikning boshqa hududlarining kuptiligi bo'lgan kabi “amlok” (mulk, mulklik, amloklik) deb ataluvchi yulab ma'muriy birliklarni qamrab olgan. Har bir amloklik tarkibi esa bir necha yulab eki yulab qishloqlar mavjud bo'lgan.

Avvalo shuni aytib o'tish kerak, bu davrda Buxoro amirligi ma'muriy-hududiy jihatdan Karmana, Xatirchi, Ziёvuddin, Nurota, Qarshi, Kitob, Shahrisabz, Chirokchi, Yakkabog', Xuzor (Guzor), Baysun, Sherobod, Denov, Karqi, Chorjuy, Xisor, Kulob, Qorategin, Darvoz, Baljuvon, Shuғnon-Rushon, Qurғontepa, Qobodiyon, Kalif, Burdaliq, Qobog'li kabi 27 ta beklikka bo'lingan. Har bir beklik amir tomonidan tayinlangan xokim – beklar tomonidan boshqarilgan. Bekliklar esa amlokliklarga bo'linib,

уларни амлокдорлар бошқарган. Амлокдорлар беклар томонидан тайинланган [1:63-64]¹.

Ўзор беклиги ҳудудий жиҳатдан бугунги Ўзор тумани билан бирга ҳозирги Дехқонобод тумани ва Қамаш туманининг бир қисмини, яъни ушбу туманнинг Ўзор туманига туташ қишлоқларини ўз ичига олиб, шимол-ғарбда Қарши беклиги, шимоли-шарқда Яккабў беклиги, жанубда Бойсун ва Шеробод бекликлари, жануби-ғарбда эса Карки бекликлари билан чегарадош эди. Шу билан бирга, Ўзор беклиги аҳолиси шимолда Чироқчи, шимоли-шарқда Шаҳрисабз, ғарбда Бурдалиқ, жануби-ғарбда Калиф (Келиф), жануби-шарқда Денов бекликлари билан нисбатан яқин ҳудуд сифатида ўзаро иқтисодий ва маданий алоқаларда бўлиб келган.

Ўзор (Ўзор) беклигининг бошқарув маркази Ўзор шаҳри бўлиб, бекликка қарашли амлоқликлар қуйидагича бўлган: Афғонбў, Эскибў, Ёрти-тепа, Ўрайи-калон, Карсанг, Ғармистон, Қамай, Белибойли, Ғуршак [2:297-304]². Ушбу амлоқликларнинг сезиларли бир қисми Қашқадарё воҳасининг жанубий ва жануби-ғарбий қисмида жойлашиб, Сурхондарё воҳаси билан тоғлар орқали туташиб кетган эди. Ўзор беклиги Қашқадарё воҳасининг бошқа вилоятларига нисбатан бирмунча кам амлоқликка бўлинган бўлиб, улар орасида Ғармистон Ўзор шаҳрининг шимоли-ғарбидаги қишлоқларнинг бир қисмини, Афғон-бў Ўзор шаҳридан шимолдаги қишлоқларни, Бели-бойли эса бекликнинг жануби-шарқидаги бир неча қишлоқларни ўз ичига олган.

Ўзор беклигидаги 9 та амлоқидан бир қисми туркий (ўзбек), бир қисми эса эроний (суғдий, тожик) тиллари негизидадир. Ўзор амлоқликлари орасида Ёрти-тепа, Қамай, Бели-бойли номлари туркий, Эски-бў, Ўра-йи калон туркий-форсий аралаш, Ғуршак, Ғармистон номлари эса эроний (суғдий, форс-тожик) сўзларидан ташкил топган. Афғон-бў амлоқининг номи эса эҳтимол Ўзор шаҳрида тижорат билан шуғулланган афғонистонлик аҳоли билан алоқадор бўлиши мумкин. Ўзордаги амлоқликларнинг бундай номланиши албатта ўз даврининг ижтимоий-маданий ва этник ҳолати билан боғлиқ бўлиб, бу ҳудудда асосан ўзбеклар, ва тожиклар араблар яшар эдилар.

¹ Материалы по районированию Средней Азии. Кн.1: Территория и населения Бухары и Хорезма. Часть 1: Бухара. – Т.: Туркпечать, 1926. – С. 63-64.

² Населенные пункты Бухарского эмирата (конец XIX – начало XX в.) / Материалы к исторической географии Средней Азии. Под. Ред. А.Р. Мухаммеджанова. – Т.: Университет, 2001. – С. 297-304.

Ғузур беклигидаги ушбу амлокларнинг катта қисмида ўнлаб қишлоқлар жой олган бўлиб, уларнинг кўпчилиги ўзбек уруғлари – қовчин, қўнғирот, сарой, батош уруғлари билан боғлиқлиги кўзга ташланади. Шунингдек, Ғузур шаҳри ва атрофларида ўзларининг бирор уруғ билан боғламайдиган ўзбек аҳоли яшаб, улар асосан, деқхончилик, боғдорчилик, савдо-сотик ва ҳунармандлик билан шуғулланганлар. Тожиклар эса Ғузур шаҳрида истиқомат қилувчи, асосан ҳунарманд ва савдогарлардан иборат тожик тилли аҳоли ва бекликнинг жанубий қисмидаги тоғлик ҳудудларда яшаган “ҳардури” деб аталувчи тожик тилли этник гуруҳдан иборат бўлган [3:102]³. Шу билан бирга, Ғузур беклигининг шимоли-ғарбий қисмида жойлашган Қарши беклигида араблар ҳам яшаб, Ғузур аҳолисининг бир қисмигина араблардан иборат бўлиб, улар ҳам Қаршига яқин ҳудудларда яшаганлар[4:191-205]⁴.

Ғузур беклигига қарашли қишлоқ номларидан бир қисми этнотопонимлардан, бир қисми ижтимоий-диний атамалардан, бир қисми эса қишлоқнинг табиий-географик хусусиятлари ва ҳоказолардан ташкил топганлиги кўзга ташланади. Жумладан, Қўшбеги ҳужжатларида Эски-боғ амлоклигида Қўнғирот, Ҳардури, Ғушак амлоклигида Улус Қанчуғли, Хўжа-балос (Барлос), Ёрти-тепа амлоклигида Калта-той, Қишлиқ, Қуччи, Қўш-тамғали, Ўра-и калон амлоклигида Қайчили, Ўра-и хурд амлоклигида Турк, Уйғир (Уйғур), Танги-Ҳарам амлоклигида Араб, Афғон-боғ амлоклигида Батош, Ҳардури, Керайит, Можор, Қирғиз-сарой, Чўмушли (Чўмичли), Қамай амлоклигида эса Қозок, Сарт-бўкужли (Сарт-бўгажили) каби аҳоли масканлари номи учрайди. Ушбу жой номларининг асосий кўпчилиги қўнғирот, барлос, калта-той, қишлиқ, қуччи, батош, турк, уйғур, керайит, можор, қирғиз, сарой, қозок каби ўзбек уруғларининг номи билан боғлиқ бўлиб, XVI – XX аср бошларига тегишли “92 бовли ўзбек уруғи” рўйхатида ўрин олган[5:487-490]⁵.

Шу ўринда, Ғузур беклигига қарашли қишлоқларнинг сезиларли бир қисми қўнғирот уруғи вакиллари яшайдиган аҳоли масканлари бўлганини айтиб ўтиш керак. Жумладан, Улус Қанчуғли, Қайчили, Қўш-тамғали

³ Муҳаммад Содикхочаи Гулшанӣ. Таърихи Ҳумоюн. Ба чоп тайёркунанда, мураттиб ва сарсухан Чўрабек Нарзиев. – Душанбе, 2006. – С. 102.

⁴ Ражабов Р. Ўзбекистондаги араблар тарихи ва этнографияси. – Т.: Sharq, 2012. – Б. 191-205.

⁵ Султанов Т.И. Опыт анализа традиционных списков 92 «племен иланий» // Средняя Азия в древности и средневековье. – М.: Наука, 1977. – С. 165-176; Асқаров А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. – Тошкент: O'zbekiston, 2015. – Б. 487-490.

қишлоқларида қўнғиротлар таркибидаги улус, қайчили тўпларига мансуб аҳоли истиқомат қилишган. Хусусан, Ўра-и калон амлоклигидаги Қайчили номли қишлоқ эса қўнғиротларнинг бир тармоғи – қайчили тўпи билан боғлиқ равишда этнотопоним сифатида шаклланган. XX аср бошларида ўз асари “Таърих-и Хумоюн”да Муҳаммад Содикхўжа Гулшаний ушбу этнонимни қўнғиротларнинг тармоқларидан бири сифатида қайд этиб ўтган. Шу ўринда айтиб ўтиш керак, ушбу асарни нашр қилган тадқиқотчилар бу сўзни “қайчили” эмас, “қабчили” шаклида ўқиб, хатога йўл қўйишган [6:102]⁶. Қўнғиротларнинг “вохтамғали” тармоғининг “қайчили” номли тўпи (кичик тармоғи) учраб, уларнинг авлодлар ҳозирги Деҳқонобод туманида яшайдилар[7:352]⁷. Бу эса ушбу этнотопонимни қўнғирот уруғи вакиллари билан боғлаш имконини беради.

Гуршак амлоклиги таркибидаги Улус Қанчуғли қишлоғи номининг биринчи қисми “улус” атамаси қўнғиротларнинг бир тармоғи бўлмиш улус тўпи билан боғлиқ бўлса керак. Улус номли қишлоқлар мамлакатимизнинг бир қатор вилоятларида учраб, XX аср бошларида уларнинг кўпчилиги ўзларини қўнғиротларнинг бир тармоғи деб билишган. Айниқса, қанжиғали ва қўштамғали каби йирик тармоқ уруғларининг бир бўлими шу ном билан аталган [8:85]⁸.

Ёрти-тепа амлоклигига қарашли Қўш-тамғали қишлоғининг номи ҳам қўнғиротларнинг йирик тармоқларидан бири – қўш-тамғали уруғи вакиллари яшайдиган қишлоқ маъносида шундай ном олган бўлса керак. Маълумки, ўзбек қўнғиротларининг йирик тармоқларидан бири шундай аталиб, ўзбек ва бошқа туркий халқлар таркибида бу этноним кўп учрайди[9:402]⁹.

Юқоридаги жадвалда келтирилган Қамай амлоклиги таркибидаги Сарт-букужли номи ҳам этнотопоним бўлиши эҳтимоли юқори. Қушбеги хужжатларида бирмунча ноаниқ ёзилган ушбу жой номи аслида Сарт-бўгажили бўлиб, ҳозирги кунда Қамаши туманидаги қишлоқлардан бири шундай аталади[10:228]¹⁰. Дастлабки маъноси ҳиндчада “савдогар” бўлган “сартха”, “сарт” сўзи кейинчалик айрим жойларда экзо-этноним сифатида айрим уруғ тармоқларининг номига айланган. Сарт-бўгажили

⁶ Муҳаммад Содикхўжа Гулшаний. Таърихи Хумоюн. – Б. 102.

⁷ Нафасов Т. Қашқадарё қишлоқномаси. – Тошкент: Муҳаррир, 2009. – Б. 352.

⁸ Бегалиев Н.Б., Туробов А.М. Самарқанд топонимияси. – Самарқанд: СамДЧТИ нашриёти, 2015. – Б. 85.

⁹ Нафасов Т. Қашқадарё қишлоқномаси. – Б. 402.

¹⁰ Нафасов Т. Қашқадарё қишлоқномаси. – Б. 228.

сарт+бўгажили этнонимлари қўшилишидан ҳосил бўлган. Қашқадарё қўнғиротларининг бир тармоғи вохтамғали уруғининг бир бўлими бўгажили деб аталиб, уларнинг бир кичик тармоғи “сарт” деб аталган[11:228]¹¹.

Қушбеги ҳужжатларидан маълум бўлишича, XX аср бошларида Қарши, Чироқчи, Ғузор бекликларида Қозоқ, Қозоқли деган қишлоқлар бўлиб, улар асосан ўзбекларнинг йирик уруғларидан бири бўлмиш манғитларнинг бир тармоғи бўлган. Ғузор беклигининг Қамай амлоклигидаги Қозоқ номли қишлоқ аҳолиси ҳам манғит уруғи билан боғлиқ бўлиши мумкин. Аслида Ғузор беклигида манғит уруғи вакиллари яшайдиган аҳоли масканлари мавжуд бўлган бўлса-да, бошқа этнотопонимлардан фарқли ўлароқ Ғузорда Манғит номли қишлоқ номлари деярли учрамаган. Фақатгина Афғон-боғ амлоклигида Манғит номли қишлоқ номи Қушбеги ҳужжатларида бир мартаба қайд этилган[12:93]¹².

Шу ўринда Қушбеги архивида қайд этилган Ғузор беклиги қишлоқлари номларидан айримлари бошқа ёзма манбаларда, хусусан, Бухоро амирлиги тарихнавислигига оид тарихий асарларда учрашини айтиб ўтиш керак. Бухоро амирлиги йирик тарихнависларидан бири Мирзо Сомий (ваф. 1907) ўзининг “Тарихи салотини манғитийа” (Манғит султонларининг тарихи) номли асарида Ғузор шаҳри ва бекликдаги бир қатор қишлоқлар номи тилга олинади. Жумладан, асарда Ёрти-тепа қишлоғи қўрғони ҳақида сўз бориб, Бухоро амирлиги шахзодаларидан бири, рус истилочиларига қарши Ғузор ва унинг атрофидаги истилога қарши кайфиятдаги сиёсий арбоб ва ҳарбийларнинг бошини бириктирган Абдумалик тўранинг Қарши беклигидаги Хонободдан чиқиб, Шахрисабзга йўл олганда ушбу қўрғонга тўхтаб ўтгани тилга олинади[13:100]¹³. Бу маълумот асосида Ёрти-тепа амлоклигида ўша даврда бошқарув маркази сифатида билинган “қўрғон” мавжуд бўлганлигига гувоҳ бўлиш мумкин. Бу эса ҳар бир амлоклик ўзининг муайян қўрғони – ҳокимият марказига эга бўлиб, “амлоқдор” ёки “амин”лар шу ердан туриб, иш юритган деган фикрга имкон беради. Шу ўринда айтиб ўтиш керак, Мирзо Сомий Абдумалик тўранинг фаолиятини

¹¹ Нафасов Т. Қашқадарё қишлоқномаси. – Б. 228.

¹² Населенные пункты Бухарского эмирата (конец XIX – начало XX в.) / Материалы к исторической географии Средней Азии. – С. 93.

¹³ Елифанова Л.М. Неофициальная версия истории Бухары Мирза Абдулазима Сами “Тарих-и салатин-и мангитийа-и дар ас-салтана-и Бухара-и шариф” (2-я половина XIX века): Дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1959; Сами Мирза Абдалазим. Тарих-и салатин-и мангитийа (История мангытских государей) / Изд. текста, пред., пер. и прим. Л.М. Елифановой. – Москва: ИВЛ, 1962. – С. 100.

ёритар экан “Қарши кўрғони” ҳақида бир неча жойда тўхталиб ўтиши[14:99]¹⁴ билан бирга Ёрти-тепа кўрғонини тилга олиши ушбу кўрғоннинг анчагина муҳим стратегик жой бўлган, деган мазмундаги қарашга имкон яратади.

Хуллас, XIX аср охирлари – XX аср бошларида Ғузор беклиги таркибидаги аҳоли масканлари билан қисқача танишиб чиқиш шундан дарак берадики, бу даврда ушбу маъмурий-ҳудудий бирлик анчагина кенг ҳудудларни ўз ичига олган бўлиб, ҳозирги кунда унинг ҳудудида асосан Ғузор, Деҳқонобод ва Қамаш туманлари ташкил этилган. Беклик даврида бу ерда юздан ортиқ қишлоқ мавжуд бўлиб, улар 9 та амлоклик (кичик туман миқёсидаги маъмурий тузилма) таркибида бўлган. Айрим амлокликлар 20-25, ҳатто 30 та қишлоқни ўзида бирлаштирган бўлса, айрим амлокликлар эса 10-15 та атрофидаги қишлоқдан иборат бўлган. Маъмурий бўлинишлардаги бундай фарқлиликлар Ғузор беклигидаги аҳоли масканларининг географик жойлашуви, табиий-иқтисодий ҳолати ва бошқа омиллар билан боғлиқ бўлган.

Адабиётлар

1. Материалы по районированию Средней Азии. Кн.1: Территория и населения Бухары и Хорезма. Часть 1: Бухара. – Т. 1926. – С. 63-64.
2. Населенные пункты Бухарского эмирата (конец XIX – начало XX в.) / Материалы к исторической географии Средней Азии. Под. Ред. А.Р. Мухаммеджанова. – Т.: Университет, 2001. – С. 297-304.
3. Мухаммад Содикхочаи Гулшанӣ. Таърихи Ҳумоюн. Ба чоп тайёркунанда, мураттиб ва сарсухан Ҷӯрабек Нарзиев. – Душанбе, 2006. – С. 102.
4. Ражабов Р. Ўзбекистондаги араблар тарихи ва этнографияси. – Т.: Sharq, 2012. – Б. 191-205.
5. Асқаров А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. – Тошкент: O‘zbekiston, 2015. – Б. 487-490.
6. Мухаммад Содикхочаи Гулшанӣ. Таърихи Ҳумоюн. – Б. 102.
7. Нафасов Т. Қашқадарё қишлоқномаси. Тошкент: Мухаррир, 2009. Б. 352.

¹⁴ Сами Мирза Абдалазим. Тарих-и салатин-и мангитийа (История мангытских государей). – С. 99.

8. Бегалиев Н.Б., Туробов А.М. Самарқанд топонимияси. – Самарқанд: СамДЧТИ нашриёти, 2015. – Б. 85.
9. Нафасов Т. Қашқадарё қишлоқномаси. – Б. 402.
10. Нафасов Т. Қашқадарё қишлоқномаси. – Б. 228.
11. Нафасов Т. Қашқадарё қишлоқномаси. – Б. 228.
12. Населенные пункты Бухарского эмирата (конец XIX – начало XX в.) / Материалы к исторической географии Средней Азии. – С. 93.
13. Епифанова Л.М. Неофициальная версия истории Бухары Мирза Абдулазима Сами “Тарих-и салатин-и мангитийа-и дар ас-салтана-и Бухара-и шариф” (2-я половина XIX века): Ташкент, 1959; Сами Мирза Абдалазим. Тарих-и салатин-и мангитийа (История мангытских государей) / Изд. текста, пред., пер. и прим. Л.М. Епифановой. – Москва: ИВЛ, 1962. – С. 100.
14. Сами Мирза Абдалазим. Тарих-и салатин-и мангитийа (История мангытских государей). Изд. текста, пред., пер. и прим. Л.М. Епифановой. – Москва: ИВЛ, 1962. – С. 99.